

Олександр ЯЩУК (Київ)

УЯВЛЕННЯ ПРО ВЕРХОВНУ ВЛАДУ В ПЕРШОМУ ЗВОДІ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ (НА ПРИКЛАДІ “ЛІТОПИСЦЯ ВЕЛИКИХ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ”)

В історичній науці спостерігається поглиблений інтерес до проблеми влади, її характеру та конкретних носіїв. Проблема влади – досить складне і багатогранне явище. Вона є однією з основних проблем не лише історичної науки, а й загалом буття людини у суспільстві. Крім того, слід відзначити те, що у сучасних дослідженнях помітно постійно зростаючий інтерес до інтелектуальної історії. Водночас зазначена тенденція до сьогодення не спричинилася до створення спеціальної праці, присвяченої поглядам інтелектуалів Великого князівства Литовського на проблему влади, на прикладі пам’яток білорусько-литовського літописання, і ця проблематика до сьогодні залишається не дослідженою.

Обрана тематика є надзвичайно складною, багатоплановою та міждисциплінарною за своєю суттю, вона перебуває на межі між політичною та інтелектуальною історією. Розміщення у фокусі дослідження саме “Літописця великих князів литовських” зумовлюється його великою значущістю як найдавнішої, першопочаткової частини білорусько-литовського літописання, яка має місцеве походження (з території ВКЛ) і дає змогу реконструювати властиві саме авторам цього культурно-політичного простору уявлення про верховну владу.

Метою статті є охарактеризувати уявлення про верховну владу у першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі “Літописця великих князів литовських”) через аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя; окреслення уявлень літописця щодо набуття та позбавлення верховної влади через літописні згадки про інтронізацію та смерть правителя; визначення функціональних особливостей характеру верховної влади, сфери діяльності правителя через згадки про конкретні акції правителя.

До першого зводу білорусько-литовського літописання на сучасному етапі дослідники відносять такі літописні пам’ятки: Никифорівський, Супрасльський, Слуцький, Академічний, Віленський літописи та “*Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie*”¹.

Розглядати інформацію, що міститься у літописних пам’ятках першого зводу білорусько-литовського літописання, слід у контексті його основних

¹ Семянчук А. А. Беларуско-літоўскія летапісы і польскія хронікі. – Гродна, 2000. – С. 29.

частин, до яких дослідники відносять, зокрема, коротку вибірку з руських літописів, смоленську частину та “Літописець великих князів литовських”².

“Літописець великих князів литовських” як пам’ятка писемності є літературно-історіографічним твором, в якому викладається політична історія Великого князівства Литовського за період від смерті великого князя Гедиміна (1341) до смерті великого князя Вітовта (1430)³.

Структурно у “Літописці великих князів литовських” (далі – “Літописець ВКЛ”) дослідники виділяють дві основні частини: власне “Літописець ВКЛ” і так звану “Повість про Поділля”, яка створює враження цілісної і закінченої пам’ятки. На відміну від “Повісті про Поділля”, власне “Літописець ВКЛ” не має такої внутрішньої цілісності та єдності авторських поглядів, є твором, складеним з декількох частин. В. А. Чемерицький на основі низки підстав виділяє 2 основні частини у складі “Літописця ВКЛ”, виділені відповідно до авторства⁴.

Титулатура правителя у “Літописці великих князів литовських”

Важливим аспектом для розуміння рецепції верховної влади у свідомості авторів літописного тексту є визначення титулатури, під якою її носії постають перед читачем. Для з’ясування уявлення літописця про володаря та характер його владних повноважень важливим є порівняння формул титулування, які вміщено до літопису, із відповідними позначеннями титулу в актових документах.

Аналізуючи великокнязівські й королівські грамоти другої половини XIV – початку XV ст., можна стверджувати, що в них відсутня усталена стандартизована формула титулування правителя. Титулування правителя присутнє як у повному (більш розширеному), наприклад: “Wladislaus, Dei gratia rex Poloniae, nec non terrarum: Cracoviae, Sandomiriae, Seradiae, Lantitiae, Cuyaviae, Lithwaniae princeps supremus, Pomoraniae dux et haeres etc.”⁵ (08.11.1386), “Vladislaus, Dei gratia rex Poloniae, nec non Cracoviae, Sandomiriae, Syradiae, Lanciciae, Cujaviae, Lithuaniaeque princeps, supremus Pomoraniae, Russiaeque dominus et haeres, etc.”⁶ (31.10.1432), так і в скороченому варіанті, наприклад: “Vladislaus rex Poloniae etc.”⁷ (19.02.1431). Зазначену тенденцію ми можемо простежити і за літописним текстом, на що ми звернемо увагу нижче.

Найвищим князівським титулом у Великому князівстві Литовському був “великий князь” (він же “господарь”), який очолював державу⁸. Походження двоскладного титулу “великий князь” стосовно правителя Литви остаточно не з’ясоване, так, Я. Адамус вважає, що титул “великий князь” (“верховний князь”) виник з метою відокремлення великого князя (“seniores duces”) від

² Чамярыцкі В. А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. Узнікненне і літаратурная гісторыя першых зводаў. – Мінск, 1969. – С. 28.

³ Там само. – С. 97.

⁴ Там само. – С. 101.

⁵ Архив Юго-Западной России (далі – АЮЗР). – К., 1886. – Ч. VII. – Т. I. – С. 3.

⁶ Там само. – К., 1869. – Ч. V. – Т. I. – С. 1.

⁷ Там само. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 6.

⁸ Маслыка Г. Вялікі князь // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – 2-е выд. – Мінск, 2007. – Т. 1: Абаленскі-Кадэнцыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і інш. – С. 475.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

інших князів (удільних, службових), хоча дослідник і не відкидає того, що на утвердження титулу вплинула поширеність на Русі титулу “великий князь”⁹. Короткочасний період литовський правитель носив титул короля, так, Міндовг був “першим та останнім литовським королем”. Першу згадку про Міндовга подає Галицько-Волинський літопис в переліку “князів литовських”, але це є, як вважають дослідники, відображенням руської традиції титулування¹⁰. Проте слід вказати на те, що титул, який ми бачимо у Галицько-Волинському літописі (“великий князь Литовський Миньдовг”¹¹), цілком відповідає й титулатурі пізніших за походженням білорусько-литовських літописів.

Проте за часів Міндовга його офіційним титулом був саме “король Литви”. Саме як “Божою милістю король Литви” (“Dei gracia rex Letthowie (Lettowie / Littowie)”) називається Міндовг у документах, які походили з його канцелярії протягом 1253–1261 рр. (як варіант – “rex Litwinorum”)¹².

Наступні за Міндовгом правителі держави у документах, написаних латинською мовою, часом називали себе королями (як Гедимін), але на королівство не коронувались¹³. Саме до часів Гедиміна відносять наступний етап систематичної фіксації титулу правителя Литви. Литва вступає в культурний контакт з уже вибудованою західноєвропейською політичною системою, де існувала сувора ієрархія титулів. В актах, що походять від Гедиміна, він називає себе “королем Литви і Русі (литовців і русинів)”: “Letphinorum Ruthenorumque rex” (1323); “Lethowinorum Ruthenorumque rex” (1325), але в титулі зустрічаються також терміни “князь/герцог”: (“dux”): “rex sive dux eidem Litwanie – prefatus dux”; “Letphanorum Ruthenorumque rex, principes et dux Semigallie”¹⁴.

Проблема титулатури загострилась, коли Ягайло після Кревського договору 1385 р. став ще й польським королем. Саме тоді в його титулі регулярно почало використовуватись суперлативне *supremus* – найвеличніший, верховний (князь)¹⁵. Характерною стає формула “Lithuaniae princeps supremus”: “Vladislaus, Dei gratia rex Poloniae Lithuaniaeque princeps supremus et haeres Russiae etc...”¹⁶ (06.10.1423), “Wladislaus, Dei gratia rex Poloniae, Lithuaniaeque princeps supremus et heres Russiae etc.”¹⁷ (04.05.1431).

Проте остаточне встановлення титулу правителя держави, на думку О. І. Дзярновича, відбулося завдяки Вітовту – його амбіції, нереалізовані надії, талант політика, а також реалії обмежених династичних прав привели до встановлення стабільного титулу монарха Литви – великого князя¹⁸.

⁹ Adamus J. O tytule panującego i państwa litewskiego parę spostrzeżeń // Kwartalnik Historyczny. – 1930. – R. 44. – S. 313–332.

¹⁰ Дзярнович О. И. Титул великих князей литовских: между “герцогами” и “князьями” // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2011. – 3 (45). – Сентябрь. – С. 41.

¹¹ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – 2-е изд. – СПб., 1908. – Т. 2: Ипатьевская летопись. – Ст. 858.

¹² Дзярнович О. И. Титул великих князей литовских... – С. 41.

¹³ Краўцэвіч А. Міндоўг. Пачатак вялікага гаспадарства. – Мінск, 2005. – С. 33.

¹⁴ Дзярнович О. И. Титул великих князей литовских... – С. 41–42.

¹⁵ Там само. – С. 42.

¹⁶ АЮЗР. – К., 1904. – Ч. I. – Т. X. – С. 1.

¹⁷ Там само. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 7.

¹⁸ Дзярнович О. И. Титул великих князей литовских... – С. 42.

Загалом ми можемо стверджувати про надзвичайну важливість та особливе місце, яке у свідомості авторів білорусько-литовських літописів займала тема верховної влади. Першою згадкою, яку ми знаходимо в тексті “Літописця великих князів литовських”, є: “Aput ducem magnum Lithuanie Gediminum”¹⁹, або у руському тексті: “Великого князя Кедмина литовського было сынов 7”²⁰. Тобто літописця насамперед цікавить походження сучасних йому правителів (синів Гедиміна), які, відповідно, є персоніфікованим уособленням верховної влади. Так, літописець наголошує на тому, що Кейстут – “отець великого князя Витовта”²¹, а Ольгерд, відповідно, “королев отець”²².

Серед літописів, що належать до першого зводу білорусько-литовського літописання, лише у Віленському ми не бачимо акцентування уваги на батьківському статусі Ольгерда та Кейстута щодо наступних правителів ВКЛ і Корони Польської: “У великого князя Кгедимина литовского 7 сынов было: старшии Монтивид, потом Нарамонт, потом Олкгирд, потом Евнутии, потом Кестутии, потом Кориат, семьи Люборт”²³, проте слід зауважити, що вже у наступних згадках ця тенденція простежується і у тексті Віленського літопису: “Монтивиду отець дал Карачев и Слонимь, а Нарамонту Пинеск, Олкгирду, королеву отцу, Крево”²⁴ і далі “Олкгирд, королев отець, а великого князя Витовта отець Кестутии были у великой милости и в ласце”²⁵. Це може бути пояснене або свідомим опущенням цих слів літописцем, або характером використаного ним списку-протографу. Враховуючи те, що вищевказані пропуски не призвели до зміни ідейної сутності аналізованого тексту, можна припустити, що, навіть у випадку їх усвідомлюваного характеру, вони зроблені для стилістичного поліпшення тексту, для усунення повторів та загального скорочення тексту, що загалом є характерним для роботи руських книжників²⁶.

Навіть назва, за якою аналізований нами текст включено до літописів першого зводу білорусько-литовського літописання, “Літописець великих князей литовських”²⁷, говорить про те, що проблема влади для літописця є надзвичайно важливою.

Таким чином, уже у першому повідомленні “Літописця ВКЛ” перший згадуваний князь – Гедимін постає перед нами, маючи титул “Великого князя Кедмина литовського”²⁸ (ducem magnum Lithuanie Gediminum²⁹). Особливо слід зацентувати на тому, що Гедимін називається саме “литовським” князем, що є зовсім не типовим для автора цієї частини літопису, бо справляє

¹⁹ Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 115.

²⁰ Супрасльская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 61.

²¹ Там само.

²² Там само.

²³ Виленская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 85.

²⁴ Там само.

²⁵ Там само.

²⁶ Лихачев Д. С., Алексеев А. А., Бобров А. Г. Текстология: (На материале русской литературы X–XVII вв.). – 3-е изд., перераб. и доп. – СПб., 2001. – С. 197–198.

²⁷ Супрасльская летопись. – С. 61.

²⁸ Там само.

²⁹ Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie. – С. 115.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

враження зовнішнього, дещо відстороненого погляду на великого князя. Ця позиція є подібною до характеру викладу інформації у першій загальноруській частині літопису.

Щодо внутрішньої (тобто з позиції прийняття якої ведеться виклад подій) верховної влади, то в загальноруській частині літопису як “свій” для літописця постає великий князь московський, що його літописець іменує “великим князем”, на відміну від великого князя литовського, який для літописця є “зовнішнім”, котрого він не ідентифікує як “свого”, а називає – “литовським князем”. Це особливо яскраво простежується у статтях літопису, де постають одночасно і великий князь московський, і великий князь литовський. Так це репрезентують, зокрема, статті літопису під 1350 р. (“В лѣто 6858. Приидоша послове от литовьского князя Олгирда ко великому князю Семену Ивановичу”³⁰), 1352 (“князь великий Семен Иванович поиде ратью ко Смоленску, и доиде Вышегорода, и ту срътоша и послове литовьского князя Олгирда”³¹).

Проте ставлення літописця оригінального руського джерела до литовських князів в окремих місцях трансформується литовським редактором-укладачем першого зводу. Так, якщо для автора Симеонівського літопису, який вважається джерелом літописних звісток літописів першого зводу за 1310–1388 р.³², Ольгерд є саме литовським князем, то вже у білорусько-литовських літописах він скорочено називається лише на ім’я, тобто літописець має на думці, що його читач зрозуміє, про кого йде мова.

Редакторську роботу литовського книжника можна проілюструвати таблицею 1. Порівнюючи окремі звістки найстарішого білорусько-литовського літопису – Никифорівського та його руського джерела – Симеонівського літопису, бачимо проведену автором загальноруської частини першого зводу білорусько-литовського літописання суттєву роботу з добору матеріалу, яка привела до значних трансформацій розуміння сутності першопочаткових ідей тексту оригінального джерела.

Таблиця 1.

Порівняння звісток Симеонівського і Никифорівського літописів

Симеонівський літопис	Никифорівський літопис
Під 1370 р.: “На ту бо зиму въ Оулипово говѣніе мѣсяца Ноября въ 25 день, Юрьевъ день, прииде въдругіе Олгердь Гедимонович, князь Литовский, събравъ воя многы, въ силѣ тяжцѣ на великаго князя Дмитрея Ивановичя, а съ нимъ братъ его Кестутей и прочіи Литовстїи, князь Михаило Тферский Александровичъ, и князь Смоленский Святославъ съ силою Смоленскою; преже прииде к Волоку, стоявъ два дни, бився, и Волока не взялъ” ³³	На ту же зиму ноября месяца [п]акы приходи Олгирд к Волоку ³⁴ .

³⁰ Академическая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 103.

³¹ Там само.

³² Чемерицкий В. А. Работа автора первого белорусско-литовского свода над русскими источниками // Летописи и хроники 1980 г. – М., 1981. – С. 183.

³³ ПСРЛ. – М., 2007. – Т. XVIII: Симеоновская летопись. – С. 110.

³⁴ Никифоровская летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 29.

Під 1371 р.: “И въ то время при немъ прїѣхаша Литва, послове отъ великаго князя отъ Олгерда Литовскаго о миру, и взяша миръ, а за князя Володимера Андреѣвича обручиша Олгердову дщерь, именемъ Олену” ³⁵	В лѣто 6879. Обручиша за князя Володимера у Олгерда дщерь его Олену ³⁶ .
Під 1372 р.: “Тое же зимы князь Володимеръ Андрѣвичь Московскый оженися у князя великаго у Олгерда Гедиминовича у Литовскаго и поя дщерь его, нареченную въ святомъ крещеніи Елену” ³⁷	В лѣто 6880. Оженися князь Володимеръ у Олгерда ³⁸ .

Проте наведена в таблиці 1 тенденція не є всезагальною. Зокрема, в тому ж Никифоровському літописі у наступних статтях Ольгерд знову іменується литовським князем, наприклад у статті під 1373 р.: “Того же лѣта Олгирд, князь литовскый, поиде ратью к Москвѣ”³⁹, статті під 1377 р.: “В лѣто 6885. Умре князь литовскый Олгирд”⁴⁰.

Повертаючись до розгляду проблеми титулування правителів, слід зазначити, що литовські князі для автора “Літописця ВКЛ” є “своїми”, що ми можемо побачити на прикладі наступних за Гедиміном великих князів: Ольгерда, Кейстута, Ягайла, Вітовта.

Дуже суперечливим є статус сина Гедиміна Євнутія. Так у “Літописці ВКЛ” (за Супрасльським літописом) він згадується 7 разів. Перший раз він згадується у переліку синів Гедиміна (“потомъ Евнугей”⁴¹), наступна згадка під час розподілу земель між синами Гедиміна: “Евнугия осадиль во Вильни на великомъ княжени”⁴². Тут автор відзначає, що саме Євнутій посаджений Гедиміном на велике княжіння, після цього літописець починає називати його “великим князем” (4 згадки такого характеру). Після вигнання його з Вільна та посадження Ольгерда на велике князівство літописець повідомляє, про те, що “Евнугию даль Ижеславль”⁴³ (“Евнугью дали Жеславль”⁴⁴, “Евнугью дали Жаславль”⁴⁵). Тобто після втрати статусу верховного правителя Євнутій втрачає й титул “великого князя”. Крім того, характер згадки про позбавлення Євнутія великокняжого статусу, наведеної в Академічному та Віленському літописах, може вказувати на колективний характер верховної влади в уявленні літописця. Так, автор вказує, що Євнутію “дали” у володіння Жеславль, тобто дія була здійснена Кейстутом та Ольгердом колективно, незважаючи на те, що великим князем було проголошено Ольгерда.

Таким чином, ми бачимо відбиття у свідомості літописця існування системи колективного прийняття рішень.

Повертаючись до характеристики уявлення про владу Євнутія, ми бачимо, що літописець називає його “великий князь”. Хоча літописець й зазначає,

³⁵ ПСРЛ. – Т. XVIII. – С. 110–111.

³⁶ Там само. – С. 29.

³⁷ Там само. – С. 112.

³⁸ Никифоровская летопись. – С. 29.

³⁹ Там само.

⁴⁰ Там само.

⁴¹ Супрасльская летопись. – С. 61.

⁴² Там само.

⁴³ Там само.

⁴⁴ Академическая летопись. – С. 111.

⁴⁵ Виленская летопись. – С. 85.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

що “Князь велики Евнутеи во болшенсѣтве будя не полюбился има, и смовили межи собою братия, князь велики Олгирд и князь велики Кестучи, какъ бы его отголе высадити, а некоторому бы межи их сести”⁴⁶. Проте факт того, що Євнутій є посадженим у Вільно, надає йому особливе значення у літописному тексті, що і відображається в його титулуванні як “великого князя”. Характер реальної влади Євнутія є достатньо дискусійним внаслідок браку джерел; так, найпоширенішою серед дослідників є думка (сформульована ще К. Стадницьким⁴⁷), котра презентує Євнутія спадкоємцем Гедиміна в якості великого князя, який користувався верховною владою, хоча сучасні дослідники і зауважують, що, незважаючи на статус великого князя, інші сини Гедиміна ігнорували його права і проводили самостійну політику⁴⁸. Проте слід зауважити, що більш обґрунтованою та логічною щодо цього питання є позиція В. Б. Антоновича, на думку якого, після смерті Гедиміна ВКЛ виявилось розділеним на 8 уділів. Опонуючи іншим дослідникам, В. Б. Антонович вказує на помилковість думки про те, що Євнутій був реальним верховним правителем Литви, – був лише удільним князем, в уділ якого увійшли столиця, заснована Гедиміном, та землі, що мали за часів Гедиміна особливе значення як територія, безпосередньо підпорядкована великому князю⁴⁹.

Проте, незважаючи на реальний статус Євнутія, для літописця він є “великим князем” – єдиним уособленням верховної влади у Литовській державі. Це можна пояснити тим, що на час написання тексту “Літописця ВКЛ” “багатовладдя” у владній практиці ВКЛ не було і це відбилось на розумінні владних позицій правителів більш раннього періоду.

Починаючи з Євнутія, усі наступні верховні правителі ВКЛ називаються літописцем “великими князями”, хоча присутні й анахронізми; так, у тексті частими є позначення Ягайла й Вітовта як великих князів, тоді як реально статусу верховного правителя вони не мали. Наприклад: “А межи всех сынов любили князь Олгирд князя великого Ягаила, и князь велики Кестути полюбиль князя великого Витовта, и нарекли при своих животех их, што имь быти на их мѣстех, на великих княжених”⁵⁰ (час правління Ольгерда), “И князь великыи Ягаило поиде Креиву. Князь великыи Витовт проводить его до Креива, и князь великыи Ягаило поидеть ис Крева ко Витебску”⁵¹ (час правління Кейстута).

Зазначена тенденція модернізації тексту попередньої епохи може бути пояснена перенесенням “простору досвіду”⁵² автора із сучасності, коли для

⁴⁶ Супрасльская летопись. – С. 61.

⁴⁷ *Stadnicki K.* Synowie Gedymina, wielko-władcy Litwy: Monwid – Narymunt – Jewnuta – Koriat. – Lwów, 1881. – 272 s.

⁴⁸ *Грыцкевіч А.* Яўнут // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя: Ў 2 т. – Мінск, 2006. – Т. 2. – С. 786.

⁴⁹ *Антонович В. Б.* Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти великого князя Ольгерда // *Антонович В. Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський; вступ. ст., ком. В. Ульяновського. – К., 1995. – С. 689–692.

⁵⁰ Супрасльская летопись. – С. 61.

⁵¹ Там само. – С. 62.

⁵² *Козеллек Р.* Минуле майбутнє. Про семантику історичного часу / Пер. з нім. – К., 2005. – С. 149–161, 350 і далі.

нього у його уявленнях Вітовт і Ягайло вже мали статус “великих князів” і цей титул був невіддільним від них.

У той же час важливим є місце, де згадується, “што имь быти на их мѣстех, на великих княжених”⁵³, – важливим є саме те, що літописець згадує великі княжіння у множині, тобто Ягайло і Вітовт після смерті Ольгерда і Кейстута успадкують їх владу і стануть верховними правителями. Таким чином, ми маємо дуалізм в уявленні автора, відповідно до якого великим князем є як віленський, так і троцький князь. Зазначена тенденція проявляється і у близькій за характером інформації та ідейним спрямуванням, так званій смоленській частині літопису, щодо посадження великих князів Свидригайла (“И сяде на великое княжение князь велики Швитригаило на Вилни и на Троцѣх”⁵⁴) та Жигимонта (“И Литва же посадиша великого князя Жигимонта Кесьтуевичь на великое княжение на Вилни и на Троцехь месяца сентября 1 день”⁵⁵). Тобто в більш пізній час ми бачимо, що відбувається поєднання верховної влади в одній особі, проте старі уявлення про великокнязівський статус як Вільна, так і Трок зберігаються, саме тому літописець і акцентує увагу на посадженні великого князя як в одній, так і в другій столиці.

Крім того, із зазначеного вище фрагмента ми бачимо також, що, крім розширеної титулатури правителя – “великий князь”, літописний текст містить і скорочений варіант – “князь Олгирд”⁵⁶, проте такі випадки є поодинокими і не несуть певної ментальної установки. На відміну від згадок про інших представників роду Гедиміновичів, які не претендують в авторських уявленнях на верховну владу і відповідно титулюються просто як “князь” або лише називаються на ім’я.

Зазначена тенденція щодо титулування верховного правителя докорінно змінюється після укладення Кревської угоди 1385 р. та коронації великого князя Ягайла як короля Польщі. Так, ще навіть у Кревському договорі Ягайло титулується як великий князь: “Nos Jagalo, virtute Dei dux magnus Litwanorum Rusiaeque dominus et haeres naturalis”⁵⁷. Та вже після цього в усіх актових документах він титулується виключно як король. При цьому може зазначатись титул великого князя литовського або лише скорочено “Vladislaus rex Poloniae etc.”⁵⁸.

Зміна торкається не лише актових документів: відбувається докорінна трансформація уявлень про статус правителя й у літописному тексті.

Саме з особою Ягайла пов’язана трансформація поглядів на верховну владу в літописному тексті. Це можна побачити не лише у “Літописці великих князів литовських”, а й у загальноруській частині літопису. Відомості щодо діяльності Ягайла в цій частині літопису є дуже стислими, представлені статтями літопису за 1377, 1387 та 1410 рр.

Найбільше зацікавлення становить повідомлення літопису за 1387 р., де літописець наводить звістку про одруження Ягайла. В цій літописній статті

⁵³ Супрасльська летопись. – С. 61.

⁵⁴ Там само. – С. 57.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. – С. 61.

⁵⁷ Акт Крээўскай уніі 1385 г. // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. – Мінск, 2010. – Т. 3. Дадатак. А–Я. – С. 424.

⁵⁸ АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 6.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

бачимо лише церковне сприйняття зазначеної акції. Літописець наводить інформацію щодо одруження Ягайла, його хрещення, але випускає факт коронації, який висувається на перший план у “Літописці великих князів литовських”. Важливим у цій літописній звістці також є порівняння характеру титулатури правителя: Ягайло іменується “князь великий Ягайло Олгирдивич литовський”⁵⁹, в той час як угорського короля літописець називає просто – “король”⁶⁰, що відображає особливе ставлення до королівської влади загалом, – при великій кількості князів, зокрема й великих князів, король завжди залишається один. У статті за 1410 р., що містить повідомлення стосовно війни з Орденом, вже акцентується нове сприйняття верховної (саме королівської) влади, що репрезентоване в особі Ягайла. Літописець спершу повідомляє “На ту осень бысть побоище королю Ягайлу, именем Владиславу, и князю великому Витовту Кестутевич с немьци и с пруси”⁶¹. Титулатура, вміщена в цьому повідомленні, відображає більшу значущість королівського титулу для літописця у порівнянні з великокнязівським. Незважаючи на те, що Ягайло продовжував залишатися великим князем, наводячи короткий варіант титулування, літописець обирає саме титул “король” як більш значущий. Особливе ставлення до королівської влади тепер переноситься і на Ягайла, так, у тій же літописній статті за 1410 р. зазначається, що після перемоги над Орденом “грады немецкия пограбиша, но толко три грады не дашася королю Витовту”⁶² (у Никифоровському літописі – “королю и Витовту”⁶³). Ця традиція скорочення титулу правителя найяскравіше проявляється в “Літописці великих князів литовських”, де короткий титул “король” стосовно польського короля часто зіставляється із більш повними, застосованими до великих князів. Саме з вищенаведеного повідомлення літопису ми бачимо, що в найкоротшому варіанті титулатури Ягайло постає перед нами як “король”, тобто абсолютизується саме владна сторона, при тому що Вітовт відображається як персоналія, що відображає зміну ставлення до правителя – тепер великий князь литовський, незважаючи на те, що він залишається місцевою верховною владою, у свідомості літописця відсувається на нижчу сходинку, порівняно із королівською владою, яка займає першу сходинку уявної владної ієрархії.

Після коронації у літописному тексті за Ягайлом закріплюється позначення – “король”. Жодного разу до кінця “Літописця ВКЛ” він не згадується на ім’я, а лише за титулом – він набуває особливого статусу в уявленнях автора. Це вже простежується з першої згадки, що хронологічно йде після опису коронації: “Тои же зимы будужи королю во Кракове со всеми князьми литовскими и бояре литовскими”⁶⁴. В той же час така зміна титулатури верховного правителя і, відповідно, набуття ним високого статусу короля вилучає з повідомлень про нього титул “великий князь”. Хоча в офіційній документації він і надалі репрезентував себе й як великий князь, про що

⁵⁹ Супрасльська летопись. – С. 51.

⁶⁰ Там само.

⁶¹ Там само. – С. 54.

⁶² Там само.

⁶³ Никифоровская летопись. – С. 32.

⁶⁴ Супрасльська летопись. – С. 64.

згадувалось вище. Проте літописець перестає вживати до Ягайла цей титул та переносить його на намісника. Зокрема великими князями починають титулуватись Скиргайло і Вітовт, які в реальності були лише представниками Ягайла у Литві: “Князь же велики Скиригаило, князь великыи Витовѣтъ приехавши з Ляхов от брата своего короля”⁶⁵.

Таким чином, ієрархія уявлення про владні титули доповнюється новою для Литви “сходинкою” – “король”. При цьому, внаслідок вищого її положення відповідно до попереднього титулу – “великий князь”, правитель не може посідати одночасно ці дві “сходинки”, але водночас як “великий князь” починає мислитись вже не верховний правитель, а його представник. Тобто в уявленні про титул правителя “великий князь” уже не усвідомлюється як уособлення верховної влади, поступаючись цим на користь титулу “король”. Проте до Скиргайла цей перший титул застосовується, лише допоки він має реальну верховну місцеву владу у ВКЛ. Після перебрання влади Вітовтом Скиргайло втрачає статус “великого князя” і в літописному тексті починає титулуватись просто “князь”: “Того жь лѣта на осен князь великийи Витовт выведе его ис Киева и дасть ему Копыл, а на Киеве посади князя Скиригаила”⁶⁶.

Така тенденція до титулування зберігається і в “Повісті про Поділля”, що становить окрему частину “Літописця ВКЛ”: “Тогда пак корол почаль просити князя великого Витовта”⁶⁷, “И корол почал присылати великому князю Витовту”⁶⁸.

За “Повістю про Поділля” ми можемо простежити також рецепцію іншої складової повного титулу правителя ВКЛ – “господарь”. За М. Фасмером, походження титулу “господарь” пов’язане із “господь”, має значення “господин, повелитель”, з нього походить пізніше за часом “государь”⁶⁹.

Зазначене титулування правителя ми знаходимо і в актових джерелах. Руському “господарь” (“Мы Владиславъ, съ Божей милости король Польскій, Литовскій, Рускій и иныхъ многихъ земель господарь”⁷⁰) відповідає польське “*hospodar*” (“*Władisław Bożey miłości korol polski y lithowski, ruski y inich mnohich ziemi hospodar*”⁷¹) та латинський відповідник *heres* (*haeres*) (“*Vladislaus, Dei gratia rex Poloniae Lithuaniaeque princeps supremus et haeres Russiae etc...*”⁷²).

Таке титулування правителя автором цієї частини літописного тексту можна пояснити саме особою автора, який, найвірогідніше, був світською людиною, близькою до офіційних установ ВКЛ (писарем великокнязівської канцелярії), саме тому мова “Повісті” нагадує мову актів і грамот ВКЛ⁷³.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. – С. 65.

⁶⁷ Там само. – С. 66.

⁶⁸ Там само.

⁶⁹ *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка / Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. Б. А. Лапина. – 2-е изд., стереот. – М., 1986. – Т. I: А–Д. – С. 446.

⁷⁰ Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – СПб., 1863. – Т. 1. – С. 6.

⁷¹ АЮЗР. – К., 1893. – Ч. VIII. – Т. I. – С. 3.

⁷² Там само. – К., 1904. – Ч. I. – Т. X. – С. 1.

⁷³ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 99–100.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

Автор літопису застосовує цей титул до верховного правителя 2 рази: вперше до Ольгерда – “Коли господар был на Литовской земли князь великы Олгирд”⁷⁴, вдруге до Вітовта – “А в тья лѣта князь великый Витовт господарем стал на Литовской земли”⁷⁵. Одного разу цей титул непрямо застосовується до удільного князя Костянтина – зазначається, що він “отехал до Подольской земьли и на своемъ господарьстве умерл”. Таким чином, ми можемо дешифрувати цей титул і його значення в уявленнях літописця, як загальне позначення володаря будь-якого рівня владної ієрархії.

Уявлення літописця щодо набуття та позбавлення верховної влади

З огляду на дослідження уявлення про верховну владу авторів літописного тексту, особливої важливості набувають звістки про набуття статусу верховного володаря та його припинення.

Першим згадуваним правителем Литви у “Літописці ВКЛ” є Гедимін. Походження його влади літописцем не обґрунтовується, і, вірогідно, система його уявлень не потребує цих обґрунтувань, внаслідок значного проміжку часу, що відділяє час правління Гедиміна (1316–1341) від часу творення першопочаткової частини “Літописця ВКЛ” (кінець XIV ст.) та відповідно зміни декількох поколінь володарів. Для автора першопочаткової частини пам’ятки влада Гедиміна була безсумнівною; це бачимо з того, що генеалогія наступних правителів виводиться саме від нього: “Apud ducem magnum Lithuanie Gediminum erant septem filii”⁷⁶ (“У великого князя Кгедимина литовського 7 сынов было”⁷⁷).

Таким чином, ми бачимо закріплення у свідомості літописця положення про нащадків Гедиміна як носіїв права на верховну владу у ВКЛ. Літописець перераховує закріплення Гедиміном окремих земель за його синами: “Монтивиду даль отець Корачев да Слонимь, Наримонту Пинеск, Олгирду, королеву оцу, Крево; да к тому князь витебскый сынов не держаль, приняль его к дотьце, Витебськ в зяти. Евнутя осадиль во Вильни на великомъ княжени, а Кестутию Троки, Коръяту Новъгородок, а Люборта приняль володимерьскый князь к дотьце во Володимер и в Луцеськ и во вьсю землю Вольньюскую”⁷⁸. Важливим є факт посадження великого князя на престол, який здійснюється легітимним шляхом, хоча ми й бачимо негативне ставлення до Євнутія, проте у літописця немає й сумніву у його праві на верховну владу, бо вона легітимізована шляхом посадження його батьком, а не самостійного зайняття; важливим саме в цьому контексті є формулювання “осадиль”.

На противагу легітимному шляху набуття влади, в тексті знаходимо приклади й спроб незаконного здобуття великокнязівських прав. Так, ми бачимо спробу Вітовта захопити Вільно – “князь велики Витовт приде к Вилни, хотя засести, а княгиня великая бѣ Анна тогда у Городне. Вилневци же тогда не вдашася ему, зане бѣ тогда правду дали королю Скиригаилу”⁷⁹. Отже, тут вже

⁷⁴ Супрасльская летопись. – С. 66.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ Origo regis Jagyelo et Wytholdi ducum Lithuanie. – С. 115.

⁷⁷ Виленская летопись. – С. 85.

⁷⁸ Супрасльская летопись. – С. 61.

⁷⁹ Там само. – С. 64.

маємо формулювання “хотя засести”, тобто самочинний не виправданий законним правом шлях здобуття великокнязівської влади. Загалом відзначимо, що літописець ставиться до Вітовта позитивно і намагається виправдати й цю його акцію, зазначаючи, що “во Вилню послалъ корол старосту своего лядского. А князю великому Витовту тогды держащю Луческъ и всю землю Волинскую, а в Литовской земли отчину свою. И бысть ему нужно, ижь чего преже не бывало в Литовской земли, сторонамъ владѣющьмъ великимъ княжениемъ. Тогда свѣтъ сотвори со многими князми и бояры литовскими”⁸⁰. І безперечно вже, коли Вітовт здобуває владу у Литві, ми бачимо, що автор тексту надає цій події характеру абсолютної законності та правочинності.

Згадки про набуття статусу “великого князя” в літописі доцільно навести у таблиці 2.

Таблиця 2.

Згадки про вокняжіння правителів у “Літописці ВКЛ”

Великий князь	Згадка літопису про вокняжіння
Євнутій	“Євнутия осадиль во Вильни на великомъ княжени” ⁸¹
Ольгерд	“И князь великий князь Кестути рече брату своему, великому князю Олигрду: «Тобѣ подабаеть княземъ великимъ быти во Вилнѣ; ты стареши братъ, а я с тобою заодно живу». И посади его на великомъ княжени Вилни, а Евнутию даль Ижеславль” ⁸²
Ягайло	“и князь велики Кестути не остави брата своего, великого князя Олигрда. Какъ до его живота в одиночестве с нимъ были, почнетъ держати княземъ великимъ во Вилни сына его, князя великого Ягаила. И почнетъ пакъ приездити ко старымъ думамъ, какъ ко брату приѣзъчиваль ко старейшему” ⁸³
Кейстут	“А какъ сяде князь великий во Вилни, Кестутеи пошлетъ 2 человека к Полоцьку, одного у рать, а другого к городу” ⁸⁴
Скиригайло	“Отшедши от города Смоленского князь вликий Скиригаило и поиде во свою землю Литовскую, и нача княжити во Троцех” ⁸⁵
Вітовт	“Какъ выеде из Немець князь велики Витовт на великое княжение” ⁸⁶ “А в тья лѣта князь великий Витовт господаремъ стал на Литовской земли” ⁸⁷

Зі звісток, наведених у таблиці 2, бачимо, що важливим аспектом для літописця є обґрунтування права влади “великого князя”. Зазначене питання щодо Євнутія було розглянуто раніше. Щодо Ольгерда автор літописного тексту наводить слова Кейстута, який обґрунтовує права брата на трон його старшинством у Гедиміновому роді. В цій згадці ми також бачимо зовнішнє посадження великого князя Ольгерда: “посади его на великомъ княжени

⁸⁰ Там само.

⁸¹ Там само. – С. 61.

⁸² Там само.

⁸³ Там само.

⁸⁴ Там само. – С. 62.

⁸⁵ Там само. – С. 64.

⁸⁶ Там само. – С. 65.

⁸⁷ Там само. – С. 66.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

Вилни”⁸⁸ Кейстут. Ту ж саму ситуацію ми маємо і у випадку Ягайла – його Кейстут “почнеть держати князем великим во Вилни”⁸⁹.

Для посилення образу спадковості верховної влади у ВКЛ, крім того, переслідуючи свою основну мету – виправдання прав на трон Литви Вітовта, літописець наводить інформацію щодо призначення Вітовта та Ягайла спадкоємцями відповідно до волі Кейстута та Ольгерда.

Зовсім іншу ситуацію спостерігаємо у звістках щодо власне Кейстута, тут ми бачимо, що він займає трон самочинно після того, як “Князь пакъ великы Кестутеи, собрався своею моцию и вженеть во город во Вилню, иметь князя великого Ягайла и со братиею и с матерью”⁹⁰. Проте звістку про посадження Кейстута літописець дипломатично оминає, обмежуючись лише повідомленням того факту, що “сяде князь великыи во Вилни”⁹¹. Це може бути пояснене тим, що Кейстут є батьком Вітовта і його “не зовсім” легітимне княжіння може негативно вплинути на образ самого Вітовта, висвітлення якого з позитивної сторони є основним завданням літописця.

Щодо князя Скиргайла, якого літописець називає також “великим князем”, у творі немає згадок про його посадження на великокнязівський престол, наявна лише згадка про те, що він почав княжити в Троках. Це ще раз підтверджує те, що надання у свідомості автора твору Скиргайлові титулу “великий князь” пов’язане не з реальним його становищем у Литві, а саме тим, що після обрання Ягайла королем в уявленні про владні позиції стає порожнім місце верховного правителя у ВКЛ, яке літописець і “передає” Скиргайлові.

Коротке повідомлення про Вітовта, що ми маємо у Супрасльському літописі, може бути пояснене лише характером списку, бо загалом для автора саме Вітовт є ключовою фігурою усього оповіданого сюжету. Значно більш широке повідомлення про його вокняжіння ми знаходимо в інших списках літописів першого зводу, зокрема у Віленському та Слуцькому. Так, літописець не лише обґрунтовує легітимність великокнязівської влади Вітовта у ВКЛ запрошенням короля (“присла к нему король посла и з братомо своимъ Скиргаиломъ, а рекучи: «Больши того, брате, не теряи земли Литовское, очыны нашея и своея, а поди, братъ, к намъ у мирь и у велику любов братскую, возми собъ великое княжение у Вилни»”⁹²), який в уявленнях автора є уособленням верховної влади, проведеною нарадою з “князми своими”, спадкоємністю трону внаслідок приналежності Вітовта до Гедимінового роду, а й надає цій події характеру загальнодержавного “свята”: “И рада была ему вся земля Литовская и Руская”⁹³. Тобто сприйняття Вітовта як великого князя було загальнодержавним, як намагається показати автор літопису. Крім того, символічним є те, що “присла к нему король посла и з братомо своимъ Скиргаиломъ”, тобто фактично на владу Вітовта запрошує особа, яка у свідомості читача тексту на цей період є великим князем (Скиргайло).

⁸⁸ Там само. – С. 61.

⁸⁹ Там само.

⁹⁰ Там само. – С. 62.

⁹¹ Там само.

⁹² Слуцкая летопись // ПСРЛ. – М., 1980. – Т. XXXV: Летописи белорусско-литовские. – С. 71.

⁹³ Там само.

Крім звісток, за якими ми можемо схарактеризувати процес набуття прав великого князя, “Літописець ВКЛ” надає нам інформацію і про дещо відмінну процедуру набуття королівських прав. В описі подій, пов’язаних із коронацією Ягайла, літописець підкреслює важливість схвалення цієї акції найближчим оточенням правителя: “Он же, князь великий Ягаило, змовилися из свою материю, и с великою княгинию Ульяною, и со братиею своею, и со всеми князи и бояре Литовския земли, и поѣхав Кракову, в Лядску землю”⁹⁴. Це свідчить й про те, що в уявленнях автора літопису великий князь не є абсолютним володарем, воля якого – єдиний носій та джерело права, а його владні повноваження є обмеженими, хоча й лише формально, “братиею”, тобто іншими представниками роду Гедиміновичів та вищим шляхетством Литви. Але зазначені обмеження влади правителя постають перед нами лише в цьому окремому випадку, який є скоріше винятком, ніж правилом. Тут ми маємо особливу ситуацію – рішення приймається щодо іншого престолу, в іншій державі, тобто це є акцією не внутрішньої, а зовнішньої політики і потребує, крім волі правителя, також і легітимізації шляхом схвалення найближчим оточенням великого князя.

Крім того обряд посадження, внаслідок якого набувається великокнязівська влада, у випадку з набуттям королівської влади замінюється обрядом коронації, який є не лише відміним від обряду посадження, а й пов’язаним із здійсненням більшого ряду дій, на що також вказує літописець: “Тамо же самъ крестися и братия его, и князи, и бояре Литовския земли. И поняль за себе королевну Ядвигу, и корунованъ бысть того королевства коруною”⁹⁵. З цієї звістки ми бачимо, що після коронації Ягайло, хоча й переходить на вищій “щабель” владної ієрархії, проте й одночасно стає в уявленні літописця дещо відстороненим від власне Литви внаслідок його приналежності до Корони Польської – вона хоча й стає дещо “ближчою” у свідомості литовського книжника, проте його герої, перебуваючи на території Польського королівства, перебувають неначе в “чужому” просторі. Хоча Ягайло продовжує залишатись для літописця “своїм”, все це бачимо зокрема у таких згадках літопису: “Тои же зимы будужи королю во Кракове со всеми князьми литовскими и бояре литовскими”⁹⁶, “Князь же велики Скиригаило, князь великий Витовтъ приехавши з Ляхов от брата своего короля”⁹⁷.

Важливим аспектом також є розкриття процесу легітимізації місцевої влади у літописному тексті і, відповідно, участі в акціях зазначеного характеру представників верховної влади. Так, за літописним текстом ми бачимо, що великий князь має право наділення уділом за власним рішенням, що ми можемо спостерігати за звістками про надання уділів Ягайлом Вітовту, Вітовтом Скиргайлу та іншими.

Протилежною точці початку правління є точка його завершення, в більшій частині випадків – це смерть правителя. Згадки про смерті великих князів, наявні у аналізованому літописному тексті, узагальнимо у таблиці 3.

⁹⁴ Супрасльская летопись. – С. 64.

⁹⁵ Там само.

⁹⁶ Там само.

⁹⁷ Там само.

Згадки про смерть правителя у “Літописці ВКЛ”

Великий князь	Згадка літопису про смерть
Ольгерд	“Потомъ пакъ князь велики Олгирдь умре” ⁹⁸
Кейстут	“И какъ к Вилни поѣхали, князя великого Кестутия, дяду своего, оковав, ко Креву послали и всадили во вежю, а князя великого оставили Витовѣта еще во Вилни. И тамо во Креиве пятои ноци князя великого Кестутия удавили коморники князя великого Ягаилавы: Прокша, што воду даваль ему, а были ины, Мостев брат а Кучюк а Лисица Жибентяи. Таков конецъ стался князю великому Кестутию” ⁹⁹ . “По смерти пакъ князя великого Кестутия пошлетъ князь великий Ягаило князя великого Витовта во Креиво” ¹⁰⁰
Скиргайло	“И с того пиру князь Скиригаило такъ поѣхаль за Днепр к Милославичемъ и тамо разболися. Канонъ канона Крещения, в субботу, вха в город во Киев болень, болев 7 днєи, преставися в среду. И понесося на главах его священници, поюше пѣсни отходные, с свещами, из града Киева ко свети Богородици Печерскои. И положень бысть чюдный князь Скиригаило, добрый, наречены во светомъ крещени Иоан, подле гроба святого Федосия Печерьского. Князь же велики Витовѣт услышав, ижъ князь Скиригаило преставися, и посла князя Ивана Ольгимонтович ко Киеву, и да ему держати Киев” ¹⁰¹
Вітовт	“князя великого Витовта в животе не стало” ¹⁰²

На відміну від звісток про інтронізацію звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, окрім звістки про смерть Скиргайла. Однак, щодо особливого ставлення автора до цього князя писав, зокрема, В. А. Чемерицький, пояснюючи це тим, що Скиргайло, на відміну від інших литовських князів, прийнявши православ'я, залишився йому вірним до самої смерті¹⁰³.

Крім того, у літописному тексті на прикладі долі великого князя Євнутія можемо побачити інший шлях позбуття верховної влади, щодо цього зазначається, що Кейстут “князя великого Евнутия, инял”¹⁰⁴, ця звістка також носить характер простої констатації факту.

Таким чином, можемо бачити, що повідомлення щодо смерті правителів чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими і, можна припустити, саме внаслідок того, що ці смерті призводять до змін на владних позиціях.

⁹⁸ Там само. – С. 61.

⁹⁹ Там само. – С. 63.

¹⁰⁰ Там само.

¹⁰¹ Там само. – С. 65.

¹⁰² Там само. – С. 67.

¹⁰³ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 102.

¹⁰⁴ *Супрасльская летопись.* – С. 61.

Дія правителя: функціональні особливості та сфери здійснення

Для дослідження функціональних особливостей уявлень про характер верховної влади, сфер діяльності, у котрих має відповідні прерогативи правитель та на які повинна спрямовуватись уособлювана ним верховна влада, доцільним є здійснити аналіз конкретних акцій правителів, відомості щодо яких автори “Літописця ВКЛ” наводять у літописному тексті.

За повідомленнями “Літописця великих князів литовських” можна виокремити 65 акцій правителів різного характеру. При цьому характер сукупності акцій, які наводить кожен конкретний автор певного фрагменту тексту, не є однаковим.

Здійснимо аналіз характеру відібраних літописцями дій правителів за трьома основними критеріями поділу: 1) акції в галузі зовнішньої та внутрішньої політики; 2) акції мирного та мілітарного (військового) характеру; 3) акції за конкретно-функціональними особливостями.

Загалом слід зазначити, що в тексті власне “Літописця ВКЛ”, який належить першому авторові, ми знаходимо відомості щодо 21-ї акції правителів, другий автор подає нам інформацію щодо 31-ї окремої акції, та автор “Повісті про Поділля” вміщує у свій текст згадки про 13 окремих дій верховних правителів.

Порівнюючи повідомлення літописців про акції, що здійснюються правителями всередині країни та мають зовнішньополітичне спрямування, ми бачимо, що в авторів власне “Літописця ВКЛ” спостерігаємо переважання внутрішньополітичних акцій. Так, перший автор згадує лише дві акції у галузі зовнішньої політики, а саме: направлення посольства Ягайлом в Орден “какъ князь великий Ягаило посылаеть к вамъ часто Воидила и уже записалься с нами, какъ тебе изъбавити своих меств”¹⁰⁵ та намір Кейстута про укладання угоди з мазовецьким князем Янушем щодо допомоги у боротьбі з Ягайлом. Саме звістка про другу акцію – не реалізовану, а саме потенційну, за словами автора, “надияся на князя Януша мазовского”¹⁰⁶, дає змогу стверджувати, що літописця цікавлять не лише зреалізовані актуалізовані дії правителя, а і його наміри. Це також підкреслює особливе ставлення автора літописного тексту до характеру діяльності правителя; можна припустити, що автор вважав, що не актуалізовані дії правителя також призводять до певних наслідків, які набувають неабиякої важливості внаслідок того, що здійснюються на найвищому владному рівні у державі. На противагу цьому у частині, написаній першим автором, бачимо повідомлення про 19 дій правителів у сфері внутрішньої політики. Інформація такого ж характеру міститься і у частині, витвореній другим автором “Літописця ВКЛ”: 4 зовнішньополітичних дії проти 27-ми внутрішньополітичних.

Дещо іншу ситуацію ми спостерігаємо у “Повісті про Поділля”. Автор цієї частини подає нам інформацію про 13 акцій, з яких 5 зовнішньополітичних, 8 внутрішньополітичних. Саме в цій частині правитель виступає дедалі більше “націленим назовні”; це можна пояснити метою написання цієї частини літописного тексту (обґрунтування прав ВКЛ на Подільську землю).

¹⁰⁵ Там само. – С. 62.

¹⁰⁶ Там само. – С. 63.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

Аналізуючи літописні звістки шляхом розподілу на ті, що пов'язані із здійснюваними акціями мілітарного та мирного характеру, зазначимо, що у літописі переважають повідомлення саме мирного характеру.

Верховна влада, як вже зазначалось вище, спрямовується всередину країни і має переважно мирний характер. Хоча наявна й суттєва кількість згадок про військові акції правителя у літописному тексті, в середньому по всьому тексту "Літописця ВКЛ" вони складають 35,4% від усіх згадуваних літописцем акцій.

Найбільший інтерес для аналізу притаманних авторам літописного тексту уявлень щодо функцій правителя та конкретних галузей здійснення ним своїх прерогатив для нас становить розподіл дій правителя за третім критерієм.

Узагальнити усю сукупність згадок ми можемо, розбивши їх на такі логічно-аналітичні групи: рішення щодо успадкування; надання володінь, призначення намісників; виведення з уділів; посольства, переговори, укладання договорів різного характеру; акції в галузі релігійної політики; ув'язнення та страти; походи; особистісні акції правителя. Структуру акцій правителів за цим критерієм можна побачити у таблиці 4.

Таблиця 4.

Структура акцій правителів за їх конкретно-функціональними особливостями та сферою здійснення (поділ за авторами)

Характер/сфера акції	"Літописець великих князів литовських"		"Повість про Поділля"	Разом
	1-ий автор	2-ий автор		
Рішення щодо успадкувань	2	0	0	2
Надання володінь, призначення намісників	3	11	5	19
Виведення з уділів	0	1	1	2
Посольства, переговори, договори	7	4	3	14
Особистісні акції правителя	1	2	0	3
Походи	4	9	4	17
Ув'язнення, страти	4	1	0	5
Акції в галузі релігійної політики	0	3	0	3
Всього	21	31	13	65

З цієї таблиці бачимо, що в повідомленнях усіх трьох авторів є згадки про надання володінь або призначення намісників чи воєвод у конкретні землі або міста, про здійснені переговори, направлені посольства, укладені договори чи наміри укласти договори, що стосується ситуації, описаної вище. Таким чином, ми бачимо, що верховний правитель в уявленнях літописця постає персоналізованим носієм ідеї порядку. Крім того, наскрізною темою усіх структурних частин "Літописця ВКЛ" є тема війни, протягом усього тексту автори подають інформацію щодо різноманітних походів, битв, інших акцій мілітарного характеру, з цього ми бачимо наявність у свідомості авторів літописного тексту образу правителя-воїна. Відсутність згадок щодо окремої категорії подій в певній частині тексту, написаній окремим

автором, не свідчить про відсутність подій такого характеру в зображуваний автором період, а говорить про те, що він не включив їх до свого тексту внаслідок того, що не вважав їх пріоритетними для зображення образу правителя, який в той же час є персоніфікованим втіленням верховної влади.

Важливою тенденцією, яку ми бачимо, є те, що літописці подають нам звістки про 21-ну акцію, що прямо стосується зв'язків верховної і місцевої влади, а саме згадки про призначення намісників, надання уділів, виведення з уділів. При цьому бачимо лише 2 згадки про припинення владних повноважень на місцевому рівні, а саме про виведення з Києва Володимира Ольгердовича Вітовтом: “и приѣха к нему князь Волидемѣр. Того жь лѣта на осен князь великий Витовт выведе его ис Киева”¹⁰⁷ – та про припинення Вітовтом уряду воєводи, призначеного Федором Коріатовичем для подільських міст: “И воеводу князя Федора, што на тых городех, на имя Нестиса, вынел”¹⁰⁸. Ця тенденція свідчить про те, що для літописця важливішою є актуальна влада на місцевому рівні і сам процес її поставлення, а не процес позбавлення влади попередніх її носіїв.

Крім того, ми бачимо, що для авторів тексту важливим є притаманне верховній владі право здійснення судочинства, на що вказує наявність 5-ти звісток про випадки ув'язнення і страт.

Особливо цікавою для розуміння співвіднесення носія влади з його прерогативами і конкретно людськими діями конкретного правителя та наслідками, до яких вони призвели, є категорія особистісних акцій правителя, до яких ми віднесли видання заміж за Воїдила княжни Марії Ягайлом (“князь великий Ягаило поведеть его велми во высоких, и дасть за него сестру свою родную, княжню Марию”¹⁰⁹). Ця акція, зокрема, також послугувала фактором, що призвів до подальшої конфронтації між Кейстутом і Ягайлом. Наступним є повідомлення про хрещення Ягайла: “Тамо же самъ крестися и братия его, и князи, и бояре Литовския земли”¹¹⁰, що, оскільки великий князь є носієм верховної влади, відповідно привело до хрещення в католицизм як еліти, так і звичайного населення ВКЛ. Третьою найбільш цікавою із згадуваної категорії акцій є дія Скиргайла, – як зазначає літописець, “князя Юря, князь великий Скиригаило исцелив его от ран”¹¹¹. Ця дія має велике значення для характеристики спектру можливих дій правителя, що заслуговують на включення до літописного тексту, на думку його автора, бо призводить до наступної акції вже іншого характеру, а саме: “посади его на великомъ княжени Смоленскомъ”¹¹².

За повідомленнями “Літописця ВКЛ” також простежуються і уявлення літописця про характер зв'язків правителя із релігією. Так, у частині, яка створена другим автором власне “Літописця ВКЛ”, в повідомленнях, які слідують за коронацією Ягайла, містяться дані щодо його подальшої релігійної політики: “И оттоле начаша крестити Литву в латынскую вѣру, и присла арцибискупа к Вилни в Литовскую землю, и тогда начаша костелы ставити

¹⁰⁷ Там само. – С. 65.

¹⁰⁸ Там само. – С. 66.

¹⁰⁹ Там само. – С. 61–62.

¹¹⁰ Там само. – С. 64.

¹¹¹ Там само.

¹¹² Там само.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

по всеї Литовської землі”¹¹³. Таким чином, маємо повідомлення про: 1) хрещення Литви в католицизм; 2) призначення архієпископа у Вільно; 3) будівництво католицьких соборів на території ВКЛ. Усі ці акції літописцем відповідно пов’язуються власне з особою правителя – зведеного у королівський статус Ягайла. Притому перша і третя акції мають не лише релігійний, а й політичний характер.

Враховуючи те, що, найвірогідніше, автором другої частини “Літописця ВКЛ” була особа духовного сану¹¹⁴, ми простежуємо на прикладі саме цієї частини прийняття автором позиції щодо священного характеру влади правителя.

Зокрема успіхи правителя у свідомості літописця (що найяскравіше помітно у другого автора “Літописця великих князів литовських”) зумовлюються Божою волею. Так, ми бачимо у літописі звістки такого характеру: “бог поможе великому князю Витовту”¹¹⁵.

Важливим аспектом для характеристики уявлень авторів літописного тексту про дію верховного правителя є окреслення природи акцій, здійснюваних удільними правителями на місцевому рівні. Дії удільних місцевих правителів також, на думку літописця, є наслідком діяльності верховного правителя, бо здійснюються за його волею, яка є найвищим джерелом прийняття будь-яких рішень у державі, що можна проілюструвати таким літописним повідомленням: “Князь же Сскиригаило божиею помощию, великого князя Витовта повелениемъ взя Черкасы и Звенигород и возвратися пакы ко Киеву”¹¹⁶. Отже, акції Скиргайла – походи на Черкаси і Звенигород – літописцем приписуються волі великого князя Вітовта, а їхній успіх зумовлений Божою допомогою.

Як зазначає О. Русіна, верхівка місцевого нобілітету, без сумніву, мала можливість впливати на рішення місцевого правителя; водночас той залишався у сфері верховного права “господаря” й мав коритися його волі¹¹⁷. Таким чином, місцевий князь або намісник великого князя виступав ніби посередником між місцевим суспільством і великим князем. Зазначена позиція акцептується і свідомістю литовських книжників. Так, найбільш яскраво це ілюструють відомості смоленської частини літописного тексту щодо подій у Смоленську після смерті великого князя Жигимонта. Літописець вміщує у текст слова пана Андрія Ісаковича, який “Смоленск дръжал от Жидимонта”¹¹⁸, що підтверджують вищезазначені твердження: “то же князь литовски и паны и вся земля Литовская кого посадить на великом княженъи, и вамъ от Литовской земли не отступити и великого князя литовскаго, а к иному не приступати, а мене вамъ держати у себе воеводою, докуль сядеть на Вилни князь великий”¹¹⁹. Це засвідчує те, що у свідомості автора

¹¹³ Там само.

¹¹⁴ *Чамярыцкі В. А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С. 114.

¹¹⁵ Супрасльская летопись. – С. 65.

¹¹⁶ Там само.

¹¹⁷ *Русіна О.* Політичні аспекти взаємодії держави й суспільства (часи ординської та литовської зверхності) // *Влада і суспільство в Україні. Історичний контекст* / Відп. ред. В. А. Смолій. – К., 2013. – С. 63.

¹¹⁸ Слуцкая летопись. – С. 77.

¹¹⁹ Там само.

воєвода є представником верховної влади, яку уособлює великий князь. Після цього автор наводить відомості щодо присяги смолян. Підтвердження впливу місцевого нобілітету на місцеву владу можна знайти у звертанні Андрія Ісаковича до смоленських бояр під час повстання чорного люду: «Пань Андреи почал ся радити из бояры смоленскими, и бояре ему молвили: «Вели, пане, дворяномъ своимъ убиратися во изброи, а мы с тобою. Чи лепши датися им у руки». И пошли с копы на конех противъ имъ»¹²⁰.

Загалом ми можемо стверджувати про надзвичайну важливість теми верховної влади та особливе місце, яке вона займала у свідомості авторів білорусько-литовських літописних творів.

У статті здійснено аналіз уявлень про верховну владу крізь призму використуваних авторами літописного тексту титулів правителя. Виявлено, що для аналізованого періоду відсутня усталена стандартизована формула титулування правителя. Найвищим князівським титулом на першому етапі історії ВКЛ був «великий князь», його носій є єдиним уособленням верховної влади у Литовській державі. Зазначена тенденція щодо титулування у літописному тексті верховного правителя докорінно змінюється після укладення Кревської угоди 1385 р. та коронації великого князя Ягайла як короля Польщі. Ієрархія уявлень про владні титули доповнюється новою для Литви «сходинкою» – «король». При цьому, внаслідок вищого статусу нового титулу порівняно з попереднім, правитель у свідомості літописця не може посідати одночасно ці дві «сходинки». Тому «великий князь» починає мислитись вже не як верховний правитель, а як його представник. Таким чином, в уявленнях про титул правителя «великий князь» вже не усвідомлюється як уособлення верховної влади, поступаючись цим на користь носія титулу «король».

Також було розглянуто уявлення літописців щодо набуття та позбавлення верховної влади через літописні згадки про інтронізацію та смерть правителя. На прикладі «Літописця великих князів литовських» ми бачимо закріплення у свідомості литовської інтелектуальної еліти положення про нащадків Гедиміна як носіїв права на верховну владу у ВКЛ. У тексті «Літописця ВКЛ» знаходимо повідомлення як про легітимний шлях набуття влади, зокрема внаслідок успадкування, так і про спроби незаконного здобуття великокнязівських прав. Літописний текст надає нам інформацію і про дещо відміну процедуру набуття королівських прав.

На відміну від звісток про інтронізацію, звістки про смерть правителя носять виключно характер констатації факту, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими, і, можна припустити, саме внаслідок того, що призводять до змін на владних позиціях.

Було розглянуто функціональні особливості та характер верховної влади у ВКЛ, сфери діяльності правителя через згадки про конкретні акції правителя. З'ясовано, що у свідомості авторів літописного тексту діяльність верховної влади спрямовується, головним чином, всередину країни і носить переважно мирний характер. Верховний правитель в уявленнях літописця постає персоналізованим носієм ідеї порядку.

¹²⁰ Там само. – С. 78.

Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського...

Таким чином, на підставі усього вищевикладеного можна говорити про надзвичайно велике значення, яке мають літописні джерела, зокрема білорусько-литовські літописи, для реконструювання системи уявлень інтелектуалів періоду існування Великого князівства Литовського. Проведене дослідження не вичерпує усього спектру питань, пов'язаних із проблемою уявлень про верховну владу, але є свідченням перспективності даного напрямку наукових студій.

Олександр Ящук (Київ). **Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання: (На прикладі “Літописця великих князів литовських”).**

Статтю присвячено проблематиці уявлень про верховну владу у першому зводі білорусько-литовського літописання (на прикладі “Літописця великих князів литовських”). Здійснено аналіз використовуваних авторами літописного тексту титулів правителя Великого князівства Литовського; розглянуто уявлення літописців щодо набуття та позбавлення верховної влади; визначено функціональні особливості, характер верховної влади, сфери діяльності правителя.

Ключові слова: уявлення, верховна влада, титул, великий князь, Велике князівство Литовське, білорусько-литовське літописання, літописець, “Літописець великих князів литовських”.

Александр Ящук (Киев). **Представление о верховной власти в первом своде белорусско-литовского летописания: (На примере “Летописца великих князей литовских”).**

Статья посвящена проблематике представлений о верховной власти в первом своде белорусско-литовского летописания (на примере “Летописца великих князей литовских”). Осуществлен анализ используемых авторами летописного текста титулов правителя Великого княжества Литовского; рассмотрены представления летописцев о приобретении и лишении верховной власти; определены функциональные особенности, характер верховной власти, сферы деятельности правителя.

Ключевые слова: представление, верховная власть, титул, великий князь, Великое княжество Литовское, белорусско-литовское летописание, летописец, “Летописец великих князей литовских”.

Oleksandr Yashchuk (Kyiv). **The Idea of a Supreme Authority in the First Code of the Belarusian-Lithuanian Chronicles: (Based on the Example of the “Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania”).**

This study is devoted to the idea of the supreme authority in the first code of the Belarusian-Lithuanian chronicles (drawn from the example of the “Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania”). The article analyzes titles of the supreme ruler of the Grand Duchy of Lithuania which were used by the authors of the chronicle. It also investigates the chronicler's understanding of the gaining and deprivation of power. The author pays particular attention to the functional characteristics of the power, nature, and fields of the supreme ruler's activity.

Key words: idea, supreme authority, title, grand duke, Grand Duchy of Lithuania, Belarusian-Lithuanian chronicles, chronicler, “Chronicler of the Grand Dukes of Lithuania”.